

Kézikönyv az ausztriai német nyelvről Robert Sedlaczek, *Das österreichische Deutsch*

Ueberreuter, Wien, 2004. 496 lap

1. Ennek a könyvnek nemcsak a címe, de ötletesen, szellemesen megszerkesztett piros–fehér–piros borítója is az osztrák jelleget hangsúlyozza. A középső, fehér mezőben olvasható a cím: „Das österreichische Deutsch”; az alsó, piros részlegben a szerző szándéka: „Wie wir uns von unserem grossen Nachbarn unterscheiden”. A borító gerincére eső részén látható a két trikolor: felül az osztrák, alatta a német: a fekete–piros–arany. Ugyanezzel a jelöléssel találkozunk a könyvben is az egyes szócikkek élén, parányi zászlócskák formájában. Így az olvasó egyetlen pillantással megállapíthatja a keresett szó vagy fordulat „osztrák” vagy „német” voltát. Pl.: (piros–fehér–piros zászlócska): *Brösel* (kleiner Brocken von Brot), ’prézli’; alatta (fekete–piros–arany zászlócska): *Krämel, Krumen, Brosamen*. Vagy: (osztrák): *Deka* (gramm), (német): *10 Gramm*.

A szerző a gazdagon illusztrált munkában több mint 1300 jellegzetes ausztriai német szót, fordulatot gyűjtött össze, kiegészítve a nyelvtani és kiejtési sajátosságokkal – és valamennyit párhuzamba állítva a német megfelelőekkel. Szeretné elérni azt, hogy honfitársai büszkéek legyenek nyelvükre, őrizték meg a németországi némettől való eltéréseket, a nyelvi különbözőségeket. Bár, mint hangsúlyozza, az ausztriai és a németországi német nem két különböző nyelv, hanem „variánsai egy pluricentrikus német nyelvnek”. Ez azt jelenti, hogy a német nyelv Németországban másként formálódott, mint Ausztriában, és ugyancsak másként Svájcban vagy az egyes nyelvjárás-szigeteken (8).

2. Az ausztriai német nyelv sajátosságai régóta ismereteseek. JOHANN SIEGMUND POPOWITSCH, a bécsi egyetemen a „deutsche Wohlredenheit” tanára 1753–66 között, nagy mennyiségű cédulaadatot gyűjtött az ausztriai nyelvhasználatról. Mérföldkönek tekinthető ebben a vonatkozásban ANDREAS SCHMELLER „Bayerisches Wörterbuch”-ja (1827–37.), amely a szorosabban vett bajorországi szóanyag mellett számos példát közöl Salzburg, Alsó- és Felső-Ausztria vidékéről is. PAUL KRETSCHMER „Wortgeographie” című művében (1918.) a vizsgált szavak, jelenségek történeti hátterét, etimológiáját is kutatta.

SEDLACZEK munkájának talán legfontosabb előzménye a mannheimi Dudenverlag kiadásában 1969-ben megjelent zsebkönyv, a „Wie sagt man in Österreich?”, amely azzal a céllal készült, hogy az Ausztriában időző-tartózkodó németországi („binnendeutsche”) németekkel (akkori magyar elnevezéssel: „nyugátnémetekkel”) megismertesse az ausztriai német nyelv szóincsbeli, szerkesztési, hangsúlyozási és más jellegzetességeit. A szerző, a Németországban élő osztrák JAKOB EBNER tipikus példák segítségével igyekezett bemutatni a német nyelv helyzetét Ausztriában. A felsorakoztatott anyag – megítélése szerint – az osztrák sajátosságok háttérbe szorulását jelzi, de ellenpéldák is akadnak (257–9). Bár Ausztria sajátos politikai és társadalmi fejlődése a nyelvre is hatott, nincs külön „osztrák” nyelv; az ausztriacizmusok is a közös német nyelvi alkotórészei (i. h.). EBNER az osztrák sajátosságoknak három csoportját sorolja fel: 1. Ausztriára korlátozódó eltérések (államszervezet, politikai viszonyok, közigazgatás és társadalmi élet); 2. Bajorországgal közös sajátosságok; 3. az egész felnémet nyelvterületre kiterjedő egyezések. Ausztria túlnyomó része a bajor (keletbajor) nyelvjárás-területhez tartozik; ezt a körülményt egyes kutatók mintegy „leegyszerűsítve” kezelték. (1973 tavaszán nekem is alkalmam volt meghallgatni Bécsben JÜRGEN EICHHOFF ismertetését készülő nyelvatlasza munkálatairól (Wortatlas der deutschen Umgangssprachen. 4 Bände. Bern–München, 1977. f.). Néhány térkép-fénymásolatát ma is őrzöm. Ezek a közismert szóhasználati eltérések szerepelnek, az ausztriai adatok csak a bajor részeként. Így: német: *Junge* – bajor (osztrák): *Bub*; *Schornstein* – *Kamin*, *Rauchfang*; *Fleischer* – *Metzger*; *Sonnabend* – *Samstag* stb. A „Bajor–osztrák tájszótár” (BÖWb.) ott jelen lévő munkatársait meglepte, hogy EICHHOFF vázlatos térkép-lapjain az osztrák sajátosságok csak mint a keletbajor nyelvjárások tartozékai szerepeltek.)

3. Bár SEDLACZEK felhasználta az elődök munkáiból kínálkozó tanulságokat, célkitűzése eltér a korábbi szerzőkétől. Az eddigi nyelvjárási szótárak – mondja –, a „regionalizmusokat” a standard fogalmaival értelmezték, magyarázták. Ez a könyv viszont – elsőként – az ausztriai német nyelv egy-egy irodalmi, beszélt nyelvi vagy nyelvjárási elemét annak németországi német megfelelőjével állítja szembe, és feltárja a gyakran a középkorba visszanyúló gyökereket is (l. a kötet fülszövegét).

A közelmúltban az ausztriacizmusok kutatása kedvelt témává lett, főként azóta, mióta Ausztria is az EU tagja. Egy brüsszeli EU adatbankba kerekén 4 000 osztrák kifejezés van betáplálva; ehhez járulnak az ausztriai közigazgatás, a jog és a bankok, a pénzügy szakszavai stb. Csupán 'Schengen' témakörében mintegy 200 eltérés mutatkozik az ausztriai és a németországi német nyelvhasználat között. A különbségek így mintegy 10 000 szóra tehetők.

A vasos kézikönyv ismeretközlő és szórakoztató olvasmány is egyben. Bár az egyes szócikkek felépítése hasonló: jelentés, majd szóföldrajzi helyzet (Ausztria, Bajorország, Németország), a fejtetűk sokszínűek. Az etimológiákhoz művelődéstörténeti megjegyzések, anekdoták, tréfás szólások, irodalmi idézetek kapcsolódnak; kiegészítve mintegy 150 színes illusztrációval. Így érvényesül a szerző nem titkolt törekvése: a közös (német) vonások mellett az osztrák sajátosságok bemutatása. („Der Österreichischer unterscheidet sich vom Deutschen durch die gemeinsame Sprache.”) A hasonló szerkesztésmód ellenére a szócikkekre a sokszínűség a jellemző: mindegyiknek egyéni jellege van: alakját, jelentését, használatát földrajzi, társadalomtörténeti tényezők összefonódása formálta.

A 'nyomatvány' jelentésű ausztriai német *Drucksorte* – németországi német *Formular* ('ürlap') különbözősége művelődéstörténeti jellegű. A *Drucksorte* előtagja a *drücken* 'nyom, szorít, sajtol' délnémet, Umlaut nélküli származéka. Mivel a korai könyvnyomtatás központjai Dél-Németországban voltak, a *Bücher drucken* kifejezésforma vált általánossá (vö.: *pressen* > *Presse*: 'sajtol', 'sajtó'). A *Formular*, a német szóhasználat a jogi nyelvhez kapcsolható – Az osztrák *Gebäck* gyűjtőnéve a péksüteményeknek (zsemle, vekni, stangli stb.). A németországi német nyelvhasználatban ennek megfelelője a *Brötchen*, itt a *Gebäck* 'finom, édes, kávéhoz, teához felszolgált cukrászsütemény'. Az osztrák *Brötchen* (*belegtes Brötchen*) tulajdonképpen kolbásszal, sajttal, hallal, tojással rakott fehérkenyér-szelet; a németországi németben: *Sandwich*. – A francia *trottoir* a XVIII. században került át a német nyelvterületre a *trotter* 'in Trab gehen', 'trippeln'; 'ügetni, tipegni' származékaként. Pótlására a XIX. század folyamán az osztrák nyelvhasználatban a *Gehsteig*, északon és nyugaton a *Bürgersteig* megjelölése terjedt el, kizárólagos jelleggel. – Ausztriában a labdarúgás angol műszavai: *Goal*, *Corner*, *Out* használatosak, Németországban a német nyelvű megfelelőek: *Tor*, *Eckball*, *Aus* stb. – Míg az osztrák nyelvterületen a *Palatschinke* (*Omelette*), elnevezés szerepel (állítólag cseh vagy szlovák közvetítéssel került át hozzájuk a magyar *palacsinta*), a német nyelvhasználatban *Pfannkuchen*, *Eierkuchen* használatos.

A *Königgrätz* városnév alapján ellentétes jelkép – ma is – az osztrák, illetőleg a németországi közvélemény számára. 1866. július 3-án Ausztria és szövetségesei végzetes vereséget szenvedtek a korszerűbb fegyverekkel felszerelt porosz–olasz hadaktól Königgrätznél (ma: Hradec Kralové). Így vált a városnév osztrák oldalon a történelmi, végzetes vereség szimbólumává, míg a németek ugyanezt az eseményt kimagasló győzelemként tartják számon. Hasonlóan ellentétes előjelű a *Cordoba* (argentin városnév) megítélése: az osztrákok *cordobai csoda*-ról (*Wunder von Cordoba*) beszélnek, mivel az 1978-as labdarúgó világbajnokságon 3 : 2-re győztek a németek ellen; ugyanez ott: 'szégyen, gyalázat' (*Schmach von Cordoba*). – Az 1989-es történelmi változásokat Ausztriában *Fall des Eisernen Vorhangs*-ként (a *vasfüggöny lehullása*) emlegetik; a németek *Fall der Berliner Mauer*, *Wende* kifejezéseket használják: ott a berlini fal leomlása jelentette a fordulatot.

Azok a különbségek, amelyek a nyelvhasználat egyéb területén megfigyelhetők, további vizsgálódásra érdemesek. Két magyar vonatkozású példa a hangsúlyozás eltéréseinek szemléltetésére (194, 227): a Nobel-díjas Kertész Imre és a zeneszerző Lehár Ferenc vezetéknevét az osztrákok a magyarhoz hasonlóan, az első szótagon hangsúlyozzák (auf der ersten Silbe betont), míg a németek véghangsúlyosan ejtik (endbetont).

SEDLACZEK munkája német jövevényszavaink tanulmányozásához is értékes adatokat kínál. Mi él még a valaha átvett német elemekből a mai osztrák-német nyelvhasználatban? Nemesak erre a kérdésre kaphatunk választ, de a hajdani kölcsönzések útjának irányát is – újólaj – megerősíthetjük. A szóadatok azt is jelzik: mély és tartós volt a monarchia idején az ausztriai német nyelv hatása a magyar köznyelv bizalmasabb rétegeire. Íme a példák (az adatok sorrendje, a német betűrendhez igazodva: a) osztrák szavak, b) német szavak, c) magyar megfelelőek): *Bartwisch* – Handfeger – *partvis*; *Beuschel* – Lungen (haschee) – *pejsli*; *Biskotte* – (Löffel-) – Biskuit – *piskóta*; *blöd* – blöd – *blöd*; *Buszl* – Küsschen – *puszi*; *Butte, Butten* – Bütte – *puttony*; *Deka(gramm)* – 10 Gramm – *deka*; *Fasche(n)* – Wickelbinde – *fásli*; *das Faschierte* – Hackfleisch – *fasírt*; *Fasnacht, Fasching* – Karneval – *farsang*; *Fauteuil* – (Polster) Sessel – *fotel*; *fesch* – schick – *fess*; *Fetzen* – Putzlumpen – *fecni* (jelentésmódosulás: a németben ’törlőruha, padlótrörlő’, nálunk ’rongy’); *Fiaker* – Droschke – *fiaker*; *Gang* – Hausflur – *gang* ’folyosó’; *Gerst(e)* – Graupe – *gerstli* ’árpakása’; *Gug(e)lhupf* – Topfkuchen – *kuglóf*; *Haberer* – Kumpel – *haver*; *Habt Acht* – Stillgestanden – *hapták*; *horuck* – hauruck – *hórukk*; *Karfiol* – Blumenkohl – *karfiol*; *Karniese* – Gardinenleiste – *karnis*; *Kasten* – Schrank – *kaszni, kasztni*; *Kipfl* – Hörnchen – *kifli*; *Knödel* – Kloß – *knédli*; ! *Krapfen* – (Berliner) Pfannkuchen – *fánk* (vö.: EtWBUn.) *Küss die Hand* – *kisztíhand*; a németországi németben nincs megfelelője. *Kuvert* – (Brief-)Umschlag – *kuvert, koperta* (r.); *Lavor* (nur im Osten und veraltet) – Waschschüssel – *lavór*; *Limonade* – Limonade, Brause – *limonádé*; *lizitieren* (beim Kartenspiel) – reizen – *licitál* (kártyaműszó); ? *Matura* – Abitur – *matúra* (a latin *maturus* származékaként Ausztriában 1849 óta használatos a gimnáziumi záróvizsga megjelölésére); ? *Mumps* – Mumps, Ziegenpeter – *mumpsz* ’füldaganat’ (német közvetítésű angol eredetű szó); *Nockerl* – Klößchen – *nokedli*; *Paradeiser* – Tomate – *paradicsom*; ? *Partezettell* – Todesanziege – *parte, partecédula* ’gyászjelentés’; *Patzen* – Klecks – *pacni*; *pfuschen* – schwarz arbeiten – ’kontárként dolgozik’; *pfuschen* – pfuschen – *fuserál* (a magyarban a két jelentés keveredik); *Plafond* – Decke – *plafon*; *Porree* – Lauch – *póré* (hagyma); *Püree* – Püree, Brei – *püré*; *putzen* – sauber machen – *pucol* ’tisztít’; *Putzerei* – Chemische Reinigung – *puceráj* ’tisztító’; *Remise* – Wagenschuppen – *remiz*; *resch* – knusprig – *ress* ’ropogós’; *Ribisel* – Johannisbeere – *ribizli*; *Ringenspiel* – Karussell – *ringlispíl* – körhinta; *Ringlotte, Ringlo* – Reneklude – *ringló*; *rodeln* – Schlitten fahren – *ródlizni*; *Sauce* – Tunke – *szósz*; *Schmarren* – *smarni*; *Schnapsen* – Sechsendsechzig – *snapszli* ’kártyajáték’; *Schuhpaste* – ! Schuhpaste, Schuhwichse – *suivksz*; *Stamperl* – Stamper – *stamperli, stampedli* ’kupica’; *Stanizel* – Tüte – *stanicli*; *Stockerl* – Hocker – *stokedli, hokedli* ’konyhaszék’; *Torte* – Kuchen – *torta*; *Trafik* – Tabakladen – *trafik*; *Traktor* – Trecker, Bulldog, Schlepper – *traktor*; *Tschick* – Kippe – *csikk*; ? *Volksanwalt* – Ombudsmann – *ombudszman*; (Brot – [Wecken-] Brot-) Laib- *vegni*; *Weitling* – Rührschüssel – *vájdling* ’mosótál’; *Wimmerl* – Pickel – *vim(m)edli* ’pattanás’; *Zipp* (verschluss) – Reißverschluss – *cip* (zár) – ’vil-lám(zár)’; *Zuspeise*, Beilage – *cuspájz* ’főzelék’; ? *zuzeln* – zutschen – *cucliz*?

4. Sajátos a helyzete a német nyelvterületen az *-ieren* képzőnek: a korajűfelnémet nyelv kezdetben latin, újlatin szavakhoz kapcsolta. Egy – FRIEDRICH KLUGÉTÓL idézett – „Der Teutsche Michel” című, 1607 körül keletkezett gúnyversben az idegen szavak ostorozására halmozódnak az *-ieren* képzős szavak: „Was ist armieren, was avisieren? Was avacieren, attaquieren?” (idézve: HORVÁTH MÁRIA, Német elemek a 17. század magyar nyelvében. Bp., 1978. 25–6). SEIDLACZEK szerint a mai németországi németben háttérbe szorult, szaknyelvi területre korlátozódott. Az ausztriai nyelvhasználatban viszont gyakrabban felbukkan: *röntgenisieren* – *röntgen* – *röntgenez*; vagy az egykori hadi műszó: a *campieren* ’táboroz’, ma: ’im Zelt oder im Wohnwagen leben’ a németországi németben: *campen* ’sátorban vagy lakókocsiban lakni’. A *kampieren* jelentése a németországi németben: ’szabadban táborozni’, a bizalmas nyelvhasználatban: ’lakni’ (176–7). – Az *-ieren* képző a magyarban *-íroz*, *-éroz* alakban a XVII. század derekán bukkan fel. (Részletesen I. HORVÁTH MÁRIA, Az *-éroz*, *-íroz* képző történetéhez: MNy. 1955: 218–22; továbbá: HORVÁTH 1978. i. m. szócikkeiben: 30, 38, 45, 77, 97, 111 stb). – Hasonló, bajor-osztrák sajátosság a *-l*, *-erl* kicsinyítő képző használata, a németorszá-

gi németben a *-chen* szerepel. (Vö.: Kinigli: MNy. 1950: 461–5, továbbá HORVÁTH i. m. szócikkei; pl. 'cukor': *gandli, kaperli, pántli, tácli* stb.). – A felsoroltak zöme bajor-osztrák eredetű vagy ausztriai közvetítéssel került hozzánk a magyar–osztrák történeti-nyelvi kapcsolat évszázadai folyamán.

Tükörszók (teljes vagy részfordítások): *Aktentasche* – Aktentasche – *aktatáska*; *Aufzug, Lift* – *Fahrstuhl* – *felvonó*; *Beißzange* – *Kneifzange* – *harapófogó*; ? *Bezirk* – *Kreis* – ? *kerület*; ? *Blumenkiste* – *Blumenkasten* – ?? *virágláda*; ! *der/das Dotter* – *das Eigelb* – *tojássárgája*; ! *Eiklar* – *Eiweiß* – *tojásfehérje*; ? *Einkaufen* – *Einholen* – ? *bevásárol*; *zwei Fliegen auf einen Schlag* – *zwei Fliegen mit einer Klappe (schlagen)* – *két legyet egy csapásra*; *Fußgängerübergang, Zebrastreifen* – *Fußgängerübergang* – *zebra*; *Gehsteig* – *Bürgersteig* – *járda*; ? *der Gespritze, der Spritzer* – *die Schorle* – ? *fröccs*; *Haupt(e)lsalat* – *Kopfsalat* – *fejessaláta*; *Hausmeister, Hausbesorger* – *Hausmeister* – *házmester*; *Jungmann* – *Rekrut* – *újonc*; *Kaffehaus, Café* – *Café* – *kávéház*; *Kaiser* – *Kaiserschmarren*, *-Semmel*, *-Fleisch* – *császármorzsa*, *-zsemle*, *-hús*; *Mineralwasser* – *Sprudel* – *ásványvíz*; *Ministerrat* – *Kabinettsitzung* – *minisztertanács*; *Note* – *Zensur* – (*érdem*)*jegy*; *Putzfrau, Bedienerin, Aufräumerin, Zugehfrau* – *Rein(e)mach(e)frau, Raumpflegerin, Aufwartefrau, Putzfrau* – *takarítónő, bejárónő*; *Reißnagel* – *Reißzwecke* – *rajzszeg*; *Rufzeichen* – *Ausrufezeichen* – *felkiáltójel*; *Es schüttet wie aus Schaffeln (wie mit Schaffeln)* – *Es gießt wie aus Eimern (wie mit Kannen/Kübeln)* – *esik, mintha dézsából öntenék*; (*Semmel*)*Brösel* – *Paniermehl* – *zsemlemorzsa*; *Simandl* – *Pantoffelheld* – *papucs hő*s; *Staubzucker* – *Puderzucker* – *porcukor*; *Strichpunkt* – *Semikolon* – *pontos vessző*.

EBBE A KÖRBE tartozik a *Vogelsalat* – *Rapunzel* – *madársaláta* elnevezés is. Magyar megfelelői még: *raponc, galambbegy*. Ezt a „bokros, füves helyeken tenyésző, egyéves növényt (*Valerianella*), melynek hosszúkás, keskeny levelét salátaként fogyasztják” (I. ÉrtSz. *Galambbegy* a.) hajdan a budai Széna téri piacon (a mai Fény utcai piac elődje) és a Déli pályaudvar melletti, a budai ostrom idején elpusztult kis vásárcsarnokban Buda környéki sváb kofák árulták, maroknyi kupacokba rakva, fillérekért. Ma pedig áttetsző műanyag dobozba, zacskóba téve látjuk viszont; a tavaszi újdonságokat megillető borsos áron, idegen nyelvű felirattal (vö.: HORVÁTH MÁRIA, Bornemisza Anna szakácskönyvében lapozgatva... In: Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 100. évfordulójára. Bp., 2006. 102–3).

SEDLACZEK szóanyagában alig néhány magyar szó bukkan fel: a már említett *Palatschinken*, az Ausztriában ismert *Fogosch* – német *Zander*, melyről a szerző megjegyzi: az ausztriai németben magyar kölcsönszó.

5. A könyvet rövid összegzés zárja a helyesnek tekinthető ausztriai német nyelvhasználatról, bibliográfiával, szömutatóval.

SEDLACZEK olvasmányos, szórakoztató, közérthetőségre törekvő munkájában – mint már többször szó esett róla – a mai ausztriai német nyelvhasználat önállóságát igyekszik hangsúlyozni a németországi némettel szemben. Műve közvetve egyben a több évszázados osztrák–magyar nyelvi kapcsolatok összegzésévé is vált. Ennyi, illetve több vagy kevesebb – mivel a felsorakoztatott jövevény- és tükörszók köre módosítható – él ma is ott és itt abból, amit valaha nyugati szomszédunktól kölcsönöztünk.

HORVÁTH MÁRIA